

Critical evaluation of Max Weber's activism in the issue of the evolution of religion based on the intellectual system of Morteza Motahari

Mohammad Soltanieh¹

1. Assistant Professor, Department of Social Sciences, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: m.soltanieh@razavi.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received: 22 October 2023 Received in revised form: 06 December 2023 Accepted: 12 December 2023 Published online: 20 March 2024</p> <p>Keywords: <i>Evolution of religion, Max Weber, Morteza Motahari, Religion, Society, Sociology of religion.</i></p>	<p>Max Weber's approach as a sociologist is classified in the category of sociological micro-approaches, and his explanation of various phenomena is an objective co-explanation. Paying attention to the individual and explaining based on considering the position of the individual in the society has shown itself even in his opinion about the development of religion in the society. This article is written with the aim of understanding the criticisms obtained from the point of view of Morteza Motahari about Max Weber's views on the issue of the development of religion. It is written in an exploratory, descriptive and critical method, has reached this finding that religion is not a phenomenon with the origin in atheism, humanism or society, so that due to the changes and transformations of conditions and time, it needs to evolve and conform to the conditions. Comprehensiveness and compatibility of religion with reality are two basic elements for religion that prove it doesn't confront substantive changes. Also, the nature of religion has not changed in the course of history so that religion needs to be completed. The elements of all divine religions are the same, and no change has been made in these elements, so as to create the suspicion of change, transformation and evolution in religion. The Qur'an's point of view regarding the development of religion is an integrated point of view. That is, from the beginning of the creation of the first man to the last creature, this religion has been accompanied by Allah almighty with the aim of ensuring the happiness of the this world and the afterlife world with man and human society, and since the goal is the same, religion has also been comprehensive of this goal from the beginning until now.</p>

Cite this article: Soltanieh, M. (2024). Critical evaluation of Max Weber's activism in the issue of the evolution of religion based on the intellectual system of Morteza Motahari. *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 14(1): 109-126.

<https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.367085.1662>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.367085.1662>

1. Introduction

The importance of religion for sociologists has been based on the effects it has had on social life or has been affected by it. The audience of religion are people, and its first manifestation is in the faith and belonging of the individual, but religion is prone to quickly find a social aspect. In addition, religion, like any other social phenomenon, is not immune to the influence of the environment and its appearance; Therefore, in this sense, as a dependent variable, it has been the focus of sociologists. Now, the realization of the necessary prerequisites for the correct understanding of the position of religion and religiosity in the society, clarifies the necessity of dealing with this issue. Of course, other issues such as discovering the hidden talents of religion, revealing the meaning of some verses in this regard, and issues of this kind, especially in the conceptual system of Morteza Motahari, will also be clear and transparent.

2. Methodology

The current research is a critical type that describes and interprets the existing conditions and relationships and studies and then criticizes the current state of the phenomenon or subject. In the present study, an attempt has been made to conduct a basic research using the exploratory method and descriptive-analytical approach, with direct reference to first-hand documents and references.

3. Findings

Criticisms taken from Morteza Motahari's opinions on Max Weber's views in the field of the evolution of religion are:

1. Religion is not a phenomenon with an atheistic, human or social origin, so that due to the changes and developments of the conditions and time, it needs to evolve and adapt to the conditions. Mankind's need for religion is permanent and it cannot be replaced by anything other than revelation. Comprehensiveness and compatibility of religion with reality are two basic elements for religion not needing substantive changes.
2. The nature of religion has not changed in the course of history so that religion needs to be completed.
3. The elements of all divine religions are the same, and no changes have been made in these elements, so that change, transformation and evolution in religion have been created by thinking.
4. The Qur'an's point of view regarding the development of religion is an integrated point of view. It means that this religion has been associated with man and human society from the beginning of the creation of the first man to the last creature by God Almighty with the aim of ensuring the happiness of the worldly and the afterlife. And since the goal is the same, the religion has also been inclusive of this goal from the beginning until now.

4. Discussion and Conclusion

Based on the opinions of Morteza Motahari, it can be concluded that the reason of Weber's understanding of the development of religion was his wrong assumptions. Because what has been presented as an explanation about the origin of the development of religion from the perspective of social science thinkers, including Weber, has gross errors, which are as follows:

1. The existence of religion in any time and place is considered to be the reason for the existence of a common root for all diverse religions. Even the later sophisticated religions have been considered to have originated from this simple and primitive type of religion. Therefore, there are basic question about the initial point of religion. also it's not clear that what are the correct indexes providing a model of evolution for religions. Recent scholars of religion, like Eliade,

believe that there is a lot of evidence for this issue and that the one-line paths of the growth of religions cannot be relied upon.

2. The results obtained by anthropologists from primitive societies and primitive humans are usually obtained with experimental evidence from primitive societies. Therefore, one tribe has been investigated and its results have been disseminated to all primitive societies.

3. Studies of sociology, anthropology and psychology about religion have a bias; In the sense that without any reason, they humiliated primitive humans and considered them mentally retarded or children or psychopaths or even considered them as superior animals. The reduction of their perceptive powers and intelligence is one of the biased presuppositions towards past humans. Their studies on ancient myths or ancient religions are faced with the same perceptions. Even considering the magic and magic of historically advanced religions and considering complete religions to be the same as primitive religions due to having the same essence, is another example of this biased attitude.

4. Accusing religions of relativism, that each religion is compatible with its region, is one of the most important wrong assumptions. Anthropology, as a suitable approach in studying the religious beliefs and behavior of early and primitive societies, has not been able to be far from value bias in order to show the obvious and hidden truths.

Therefore, it can be said that Morteza Motahari's view on the development of religion is completely opposite to Max Weber's view. He has not defined religion according to the requirements of human day, and he has not considered the process of completion of religions from the beginning to the end of religion in the field of the nature of religion. This view of Morteza Motahari is based on the principles mentioned in the article..

References

- Dejakam, Ali (1995), *Western Philosophical Thought from the perspective of Martyr Morteza Motahari*, Tehran: Andishe Cultural Institute.
- Motahari, Morteza (1993), *Human social evolution with the purpose of life appendix*, 7th edition, Tehran: Sadra.
- Motahari, Morteza (2002), *Man and Faith*, collection of works, vol. 2, Tehran: Sadra.
- Motahari, Morteza (2012), *Society and History; An introduction to Islamic worldview*, Tehran: Sadra.
- Motahari, Morteza, (1994), *Islam and the requirements of time*, 4th edition, Tehran: Sadra.
- Rahmati, Akbar (1952), *Professor Motahari and intellectuals*, Tehran: Sadra.
- Weber, Max (1948), *Essays in Sociology*. Gerth, H. , and C. Wright Mills, Palo Alto 'Calif 'Mayfield.
- Weber, Max (1964), *The Sociology of Religion*, translated by: Ephraim Fischhoff 'Beacon Press 'Boston.
- Weber, Max (1992), *Protestant ethics and the spirit of capitalism*, translated by Abdul Maboud Ansari, Tehran: Samit. [In Persian]
- Weber, Max (2018), *Basic Concepts of Sociology*, translated by Ahmad Tsederani, Tehran: Center Publications. [In Persian]

ارزیابی انتقادی کنش‌گرایی ماکس وبر در مسئله سیر تطوّر دین بر اساس منظومه فکری مطهری

محمد سلطانیه

۱. استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. m.soltanieh@razavi.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	رویکرد ماکس وبر به‌عنوان یک جامعه‌شناس در دسته رویکردهای خرد جامعه‌شناسی طبقه‌بندی شده و تبیین او از پدیده‌های مختلف هم‌تبیینی عینی است. توجه به فرد و تبیین بر اساس در نظر گرفتن موقعیت فرد در جامعه، حتی در مسئله سیر تطوّر دین در جامعه نیز خود را نشان داده است. این مقاله که با هدف فهم انتقادات به دست آمده از دیدگاه شهید مطهری بر نظرات ماکس وبر در خصوص مسئله سیر تطوّر دین و به روش اکتشافی، توصیفی و انتقادی نگاشته شده است، به این ملاحظات دست یافته که دین پدیده‌ای با خاستگاه الحادی، بشری یا اجتماعی نیست تا در اثر تغییر و تحولات شرایط و زمان، نیاز به تطوّر و همسانی با شرایط داشته باشد. جامع بودن و تطابق دین با واقع، دو عنصر اساسی برای عدم احتیاج دین به تغییرات ماهوی است. همچنین ماهیت دین در گذر تاریخ تغییر نکرده تا دین نیاز به تکمیل داشته باشد. عناصر همه ادیان الهی، یکسان است و تغییری در این عناصر شکل نگرفته تا گمان تغییر، تحوّل و تطوّر در دین ایجاد شود. دیدگاه قرآن در خصوص سیر تطوّر دین، دیدگاهی یکپارچه است. یعنی این دین از بدو خلقت اولین انسان تا آخرین مخلوق توسط خداوند متعال با هدف ایجاد تضمین سعادت زندگی دنیوی و اخروی با انسان و جامعه انسانی همراه شده و چون هدف یکسان است، دین نیز جامع مطهری. این هدف از ابتدا تاکنون بوده است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۳۰	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۹/۱۵	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۱	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۱/۰۱	
کلیدواژه‌ها: جامعه، جامعه‌شناسی دین، دین، سیر تطوّر دین، ماکس وبر، مرتضی مطهری.	
استناد: : سلطانیه، محمد. (۱۴۰۳). ارزیابی انتقادی کنش‌گرایی ماکس وبر در مسئله سیر تطوّر دین بر اساس منظومه فکری مطهری. فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۱۴(۱): ۱۰۹-۱۲۶.	
https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.367085.1662	
ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.	© نویسندگان.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.367085.1662>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. مقدمه

در طول تاریخ مباحثی از محتوای جامعه‌شناسی دین حتی بدون این نام، وجود داشته است. مدینه فاضله فارابی، بررسی نقش دین در انسجام اجتماعی (عصیت) در جوامع ابن‌خلدون، بر اساس این نوع مطالعه بوده است. البته که جامعه‌شناسی دین محصول شکل‌گیری علم جامعه‌شناسی بوده است. اسپنسر، تونیس و زیمل از جمله جامعه‌شناسانی هستند که می‌توان در آثار برجای مانده از ایشان به مطالبی در حوزه جامعه‌شناسی دین دست یافت. اما ماکس وبر اولین صاحب نظری است که به جامعه‌شناسی دین به صورت یک علم منظم نگاه کرد. البته تمام توجه اصلی او تقریباً در مذهب کاتولیست بوده است. ریشه‌یابی پیشینه مطالعات جامعه‌شناختی دین، دو مدخل دارد: مدخل نخست از مطالعات دین‌پژوهانه در حوزه‌های مختلفی چون تاریخ دین، مطالعات تطبیقی ادیان، مردم‌شناسی و حتی روان‌شناسی دین نشأت می‌گیرد. مدخل دوم، ریشه در روندی دارد که طی آن جامعه‌شناسی به‌عنوان یک رشته علمی مستقل، راه خویش را از فلسفه و تفکرات کلامی جدا نموده، اهداف و مقاصد جدیدی را پیش روی عالمان اجتماعی قرار داد. اگرچه فلسفه دین به‌عنوان یکی از شاخه‌های فلسفه که طرح، نقد و پاسخگویی به پرسش‌های فلسفی مرتبط با دین، هدف اصلی آن است، (جوادی و دیگران، ۱۳۹۷: ۳۵) نیز در خصوص سیر تطوّر دین مباحث قابل استفاده‌ای را طرح کرده است.

اهمیت موضوع دین برای جامعه‌شناسان، نه فی‌نفسه، بلکه به‌تبع تأثیراتی بوده است که بر حیات اجتماعی گذاشته یا از آن تأثیر پذیرفته است. مخاطب دین افرادند و تجلی نخستین آن در ایمان و تعلق خاطر فردی است، لیکن دین مستعد آن است که به سرعت وجهه اجتماعی بیابد. چنان که با وجود تمایز ادیان از این حیث، هیچ دینی را در هیچ زمانی نمی‌توان سراغ گرفت که کاملاً سزی، درونی، ذهنی و حاشیه‌ای باقی مانده باشد و حتی برخی از ادیان، خود را صاحب نقش و رسالت اجتماعی می‌شناسند. به علاوه، دین نیز مانند هر پدیده اجتماعی دیگر، از تأثیرپذیری محیط نشو و نماي خویش مصون نیست؛ لذا از این حیث هم به مثابه یک متغیر وابسته، محل توجه جامعه‌شناسان قرار گرفته است. حال تحقق مقدمات لازم برای فهم درست جایگاه دین و دین‌داری در جامعه، ضرورت پرداختن به این موضوع را روشن می‌کند. البته مسائل دیگری همچون کشف استعدادهای نهانی دین، پرده‌برداری از مفهوم برخی آیات در این راستا و مسائلی از این دست، مخصوصاً در منظومه فکری شهید مطهری، نیز روشن و شفاف خواهد شد.

۲. هدف و پرسش پژوهش

این مقاله با هدف آشنایی با بررسی تطبیقی مسئله سیر تطوّر دین در اندیشه ماکس وبر و فهم انتقادات وارد بر آن بر اساس دیدگاه و اندیشه‌های متفکر مسلمان، شهید مطهری، تدوین شده است. شناخت این انتقادات بر اساس دیدگاه ایشان، امکان بازشناسی سیر تطوّر دین از نگاه اسلام را ممکن خواهد ساخت؛ با توجه به موضوع تحقیق و اهمیت این مسئله در فرآیند فهم دین با اصول علمی صحیح، در پژوهش حاضر یک پرسش اصلی وجود دارد. از نگاه شهید مطهری چه انتقاداتی به دیدگاه ماکس وبر در خصوص سیر تطوّر دین وجود دارد؟

۳. پیشینه پژوهش

موضوع جامعه‌شناسی دین، جزء موضوعاتی است که مقالات و کتاب‌های متعددی در رابطه با آن نگاشته شده است. اما بحث ارزیابی یک موضوع از موضوعات جامعه‌شناسی دین، مثل سیر تطوّر دین در جامعه از نگاه اندیشمندان مسلمان، به صورت بسیار اجمالی به آن توجه شده است. منابع مرتبط با این حوزه بدین شرح است:

۱- فضایی، یوسف (۱۳۸۴)، بنیانهای اجتماعی ادیان ابتدایی، تهران: شرکت انتشاراتی پویان فرنگار.

دین‌شناسی، از مسائل علوم اجتماعی و رشته تقریباً جدیدی است که از اواخر قرن هجده میلادی مورد توجه بعضی جامعه‌شناسان و مردم‌شناسان غربی قرار گرفته و از آغاز قرن ۱۹، به طور جدی مسائل آن علم، با روش‌های مختلف تحقیق، مورد بررسی واقع شده است. نخستین دانشمندان علم ادیان در اروپا و آمریکا، مانند ادوارد تیلور و جیمز فریزر انگلیسی و امیل دورکیم، در نیمه دوم قرن ۱۹ و نیمه اول

قرن ۲۰، تحقیقات عمیقی از نظر جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی در توجیه و تفسیر مسائل علم ادیان و به خصوص ادیان ابتدایی نموده و بنیان‌های اجتماعی ادیان و مراحل مرفعی را در ادیان ابتدایی جستجو کردند. این افراد دین‌های قدیم و جدید، ابتدایی و متکامل را از نظر مراحل رشد و عقب ماندگی مورد بررسی قرار داده‌اند. تفاوت این کتاب با پژوهش پیش رو، عدم مواجهه این ادبیات با محتوای قرآن کریم است. بنابراین، اثر مذکور حیثیت توصیفی دارد و از نگاه دینی به مسئله سیر تطوّر دین از نگاه اندیشمندان غربی انتقادی نداشته است.

۲- حسینی، سید حسن (۱۳۸۲)، «بررسی تطبیقی مبانی تکثرگرایی دینی در قرآن از دیدگاه علامه طباطبایی و استاد مطهری»، مجله مقالات و بررسی‌ها، شماره ۷۴.

در این مقاله تکثرگرایی دینی با استناد به برخی آیات قرآنی و با استفاده از دیدگاه‌های علامه طباطبایی و مطهری مورد بررسی قرار گرفته است. نتیجه اتخاذ شده این است که هر دو متفکر با الهام از تعالیم قرآنی به تعدد و تکثر ادیان الهی اعتقاد دارند؛ هرچند هر دو به وحدت حقه دینی اعتقاد کامل دارند. همچنین تفاوت معنایی تحول و تکامل دینی که در آرا مطهری دیده می‌شود، با آنچه علامه طباطبایی از تجلیات و مراتب دینی گفته، متفاوت است. بر اساس نگاه علامه طباطبایی، اعتقاد به خاتمیت نه تنها تعارضی با حقانیت اصول دینی ندارد، بلکه مکمل آن نیز هست؛ اما مطهری نسخ ادیان و شرایع توسط دین اسلام را ملازم معنای خاتمیت دانسته است. بنابراین نویسنده محترم در تبیین قسمتی از نگاه‌ها خود در خصوص سیر تطوّر دین، از نتیجه مباحث این دو متفکر برای تبیین دیدگاه قرآن بهره برده است؛ اگرچه دیدگاه مطهری تقویت شده است.

۳- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۷۷)، «الگوی تحلیل وبر از رابطه دین و توسعه»، قیسات، دوره ۳، شماره ۷.

نویسنده محترم در این مقاله درصدد تبیین نظریه وبر درباره مفهوم سرمایه‌داری و اصلاح دینی است. وی معتقد است تلاش وبر بر کشف چگونگی و میزان تأثیر ارزش‌های فرهنگی و دینی بر رفتار افراد و جامعه موضوع اصلی نیست؛ بلکه باید دید این ارزش‌ها چگونه و به چه میزان بر رفتار تأثیر دارند و خود چگونه تحت تأثیر متغیرهای دیگر قرار می‌گیرند. بنابراین، معنای دین از نگاه وبر، نقطه مشترک این نوشتار با مقاله مذکور است؛ ولی نوآوری مقاله حاضر، در پرداختن به یکی از مسائل مهم در جامعه‌شناسی دین و فلسفه علوم اجتماعی است تا انتقادات بر دیدگاه ماکس وبر، به‌عنوان یکی از مؤثرترین جامعه‌شناسان کلاسیک، با ادبیات علوم اجتماعی از متن سخنان و دیدگاه‌های مطهری تبیین گردد.

۴. تعریف مفاهیم

۴-۱. دین

واژه دین در فرهنگ لغات، مترادف با کلماتی همچون حکم و قضا، رسم و عادت، شریعت و مذهب، همبستگی و غیر آن آمده است. (دهخدا، ۱۳۷۳: ۵۷۲ - ۵۷۴) البته مهمترین این کاربردها عبارت است از طاعت و انقیاد، جزاء و حساب و رسم و عادت. فیروزآبادی نیز معتقد است که دین «الجزاء، العاده، الذل، الحساب، القهر، الغلبه، الاستعلاء، السلطان، الملك، الحکم، السیره، التذییر، الورع، المعصیه، الحال، القضاء و اسم لجميع ما یتعبد الله عزوجل به». (فیروز آبادی، ۱۴۱۵: ۴۶۱) جوهری نیز معتقد است: «الدین العاده و الشرع، الجزاء و المكافات». (جوهری، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۱۵۵۶) مفهوم اعتقاد، به‌عنوان جوهر دین، باعث اختلاف نظر بین جامعه‌شناسان شده است؛ زیرا بسیاری از جامعه‌شناسان میزان دین‌داری افراد را بر اساس میزان اعتقادشان به اصول دین می‌سنجند. دین یا آیین از منظر ماکس وبر «روابط انسان با نیروهای فراطبیعی است که به اشکال دعا و عبادت بیان شده است». (Weber, 1964: 28) موضوع اصلی جامعه‌شناسی دین وبر این است که «بین نظام اقتصادی و اصول اخلاقی جوامع، یک ارتباط مستقیم وجود دارد که بر هم تأثیر و تأثر دارند». (وبر، بی‌تا: ۲۷) عنصر مهم در جامعه‌شناسی دین طبق دیدگاه وبر، «رفتار انسان در برابر قدرت‌های فراطبیعی است و چون این قدرت‌ها در تجربه‌های زندگی روزمره دیده نمی‌شوند، انسان تلاش کرده است که با ایجاد نشانه‌های عادی با آنها ارتباط برقرار کند تا از عملکرد آنها سر در آورد». (فرونه، ۱۳۸۳: ۲۸)

وبر معتقد است که رهیافت‌های جامعه‌شناختی نمی‌تواند به تنهایی دین را توصیف و تبیین کند. بنابراین «عوامل اجتماعی هر میزان در یک آیین دینی نفوذ داشته باشند، اما اساساً آیین دینی از سرچشمه‌های دینی خود آب می‌خورد و بیش از همه، بر اساس اصول اعلام شده‌اش، شکل می‌گیرد» (Weber, 1948: 155).

مطهری نیز تعاریف مختلفی از دین ارائه کرده است. در یک تعریف معتقد است که «دین مشتمل بر یک سلسله اصول و معتقدات است که هر کس باید خودش مستقیماً تحقیق کند و واقعاً تشنه یادگرفتن و تحقیق در آنها باشد و مسلماً اگر کسی در راه شناخت خدا پویا باشد، خدای متعال او را دستگیری و هدایت خواهد کرد». (مطهری، ۱۳۹۵ الف: ۲۷۶) وی در این تعریف، اصول معتقدات و تلاش هر کس برای فهم آنها را جزء عناصر مقوم دین می‌داند. ایشان در تعریف دیگری دین را ایدئولوژی می‌داند که بر سرشت روحانی انسان و آگاه کردن انسان به این سرشت و پرورش دادن این جنبه وجود انسان و برقرار کردن تعادل میان دو جنبه وجودی انسان تکیه دارد. (مطهری، ۱۳۷۲ الف: ۵۹) بنابراین، وجود فطرت روحانی در انسان، پرورش جنبه روحانی در انسان و حتی شناساندن آن جنبه برای انسان و در نهایت تأکید بر وجود ایدئولوژی در انسان، عناصر مقوم دین است. مطهری در تعریف دیگری، دین را مجموعه قوانین تکامل اجتماعی می‌داند: «دین قوانین تکامل اجتماعی را که یک تکامل اکتسابی است از راه وحی بیان می‌کند». (مطهری، ۱۳۷۲ الف: ۵۹)

طبق نظر ایشان، هر دین دارای دو بخش جهان‌بینی و ایدئولوژی است. جهان‌بینی همان نوع برداشت و دیدگاهی است که یک مکتب درباره جهان هستی دارد. جهان‌بینی به مسئله «شناخت» مربوط است که از مختصات انسان است و به نیروی اندیشه، تفکر و قدرت ارزیابی از مجموع هستی بستگی دارد. (مطهری، ۱۳۷۵: ۲۳) به عبارتی جهان‌بینی هر دین، تکیه‌گاه آن دین است و همه دین‌ها و آیین‌ها بر نوعی جهان‌بینی استوار است. (مطهری، ۱۳۷۵: ۲۵) (مطهری، ۱۳۸۱: ۷۶-۷۵) نتیجه این است که اصول دین، پایه و ریشه دین است و فروع دین، نتایج عملی آن ریشه‌هاست. وی معتقد است که «دین یک سازمان وسیع فکری، اعتقادی، اخلاقی و عملی است که یک نقطه شروع و یک رکن اساسی دارد که اگر از آن نقطه آغاز شود و بر روی آن اساس بنا شود، محکم و پابرجا خواهد شد که آن هم مسئله معرفت به ذات اقدس خداست». (مطهری، ۱۳۷۲ ب: ۱۷) بنابراین با توجه به تفاوت دیدگاه مطهری و وبر به مسئله دین و تعاریف ارائه شده از آن و تفاوت بنیادین این دو نگاه، به مسئله دین به صورت حداقلی (با تسامح در لفظ) و حداکثری نگاه شده است. به عبارتی، دین منهای تمام پشتوانه‌های ایدئولوژیک آن، به روابط انسان با نیروهای فراطبیعی و رفتار انسان در برابر این قدرت‌ها تنزل یافته است.

۴-۲. سیر تطوّر دین

با توجه به تحقیقات جامعه‌شناسان، دوران زندگی بشر از ابتدای خلقت تا زمان حال، دارای مراحل مختلفی مثل زندگی در جنگل، غار، چادر و... بوده است. حال متناظر با این تغییرات در شیوه زندگی و رشد فکری و روحی افراد، نگرش انسان‌ها نیز تغییراتی کرده است و از ابتدا در یک حالت مشخص نبوده است. این مراحل شامل عناوین ذیل است:

مرحله ادیان ابتدایی؛

مرحله ادیان قدیم و چندخدایی؛

مرحله ادیان متکامل و یک‌خدایی.

در توضیح این سیر تطوّر باید گفت که چون صفات عمومی انسان‌های نخستین، دارای ویژگی‌های خاص بوده، نوع نگرش آنها هم متناسب با همین امور بوده است. صفاتی مثل وابستگی به جامعه و قبیله، سادگی و زودباوری و عصیتهای بیش از اندازه در مورد رسوم قبیلگی. با دقت در این امور، به دست می‌آید که این صفات، نوعاً از نوع نیازهای آنها نشئت می‌گیرد که عادتاً نیازهای جسمی است. (فضایی، ۱۳۸۴: ۶۰) این تحول در ایدئولوژی، به دلیل رشد بشر ایجاد شد که از طبیعت منصرف و به سمت خدایان متمایل شد. در ادامه همین تغییرات و تحولات، در مرحله ادیان متکامل یا یک‌خدایی و توحید، با ظهور پیامبران، همه عقاید دینی درباره خدایان متعدد منسوخ شد و به موازات تکامل بینش دینی بشر، پیامبران، دین‌های متکامل و مبتنی بر توحید را تشریح نمودند. (توسلی، ۱۳۶۹: ۲۱۶)

اما متفکران مسلمان معتقدند که دین همزمان با پیدایش انسانها، ایجاد شده است و دین خدا که به تعبیر قرآن، همان دین اسلام است (آل عمران (۳): ۱۹) از اولین روز خلق بشر، با او همراه بوده است و حضرت آدم که اولین مخلوق انسی خداوند بوده، پیامبر خدا و منادی توحید و یگانه پرستی بوده است. «طبق آیات قرآن دین خدا از آدم تا خاتم یکی است. همه پیامبران اعم از پیامبران صاحب شریعت و پیامبران غیر صاحب شریعت به یک مکتب دعوت می‌کرده‌اند. اصول مکتب انبیاء که دین نامیده می‌شود یکی بوده است، بشر در تعلیمات انبیاء مانند یک دانش آموز بوده که او را از کلاس اول تا آخرین کلاس بالا برده است. این تکامل دین است نه اختلاف ادیان. قرآن هرگز کلمه دین را به صورت ادیان به کار نبرده است. از نظر قرآن آنچه وجود داشته است. دین بوده نه ادیان. قرآن کریم دین خدا را از آدم تا خاتم یک جریان پیوسته معرفی می‌کند نه چند تا، یک نام روی آن می‌گذارد و آن اسلام است، لذا دین در نزد خدا اسلام است.» (مطهری، ۱۳۹۵: ب: ۱۶-۱۷)؛ (مطهری، بی تا، ج ۲: ۱۸۱) این دین واحد اسلام است که قبل از شریعت حضرت عیسی (ع) و موسی (ع)، به شکلی ساده بود و با آمدن این دو دین، کامل تر شد تا این که با آمدن قرآن، «الیوم اکملت لکم دینکم» (مائده (۵): ۳) خود اعلام کرد که کامل شده است. حتی آیه «وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ» (بقره (۲): ۱۳۵) دلیل دیگر است که دین نیز به طور کلی یکی است و آن دین ابراهیم است.

«دین از اول تا آخر جهان یکی است و وابستگی با فطرت و سرشت بشر دارد، بازی بزرگ و فلسفه‌ای شکوهمند در دل خود دارد و تصور خاصی درباره فلسفه تکامل به ما می‌دهد. از نظر قرآن سیر تکاملی جهان و انسان و اجتماع یک سیر هدایت‌شده و هدف‌دار است و بر روی خطی که صراط مستقیم نامیده می‌شود و از لحاظ مبدأ و سیر منتها، مشخص است. انسان و اجتماع متحول و متکامل است، ولی راه و خط سیر، مشخص، واحد و مستقیم است.» (مطهری، ۱۳۹۵: ب: ۱۶)

۴-۳. جامعه‌شناسی دین

جامعه‌شناسی دین «علمی است که می‌خواهد از طریق تفهیم تفسیری رفتار دینی، که نوعی رفتار اجتماعی است، به بیان علل و معلول‌های آن دست یابد.» (وبر، ۱۳۹۶: ۲۷) روش جامعه‌شناسی دین طبق دیدگاه وبر، روش تفهیمی است. بر این اساس، فهم رفتار دینی، با فهم تجارب در دین، عقاید و اهداف افراد ممکن است. به عبارت دیگر، تنها از طریق فهم معنای رفتار دینی امکان‌پذیر است. «جامعه‌شناسی دین رفتار متدینان را به‌عنوان نوعی رفتار اجتماعی، که دارای معانی و کارکرد اجتماعی از نوع دینی است، مطالعه می‌کند.» (وبر، ۱۳۹۶: ۲۷) از سوی دیگر جامعه‌شناسی دین وبر بیشتر بیانگر ارتباط اخلاق دینی با نظم اقتصادی است. (وبر، ۱۳۹۶: ۲۸) نکته قابل توجه این است که دیدگاه‌های وبر در جامعه‌شناسی دین مانند دورکیم، تکامل‌گرایانه است. (Bellah, 1991: 20) البته وبر این فرایند تکاملی را همواره تصاعدی نمی‌بیند، (Weber, 1964: 27) بلکه وقفه‌ها و افول‌هایی را نیز در مسیر آن می‌بیند. (توسلی، ۱۳۷۹: ۱۱۴) نکته مهمی که وبر روی آن دست گذاشته، این است که ذهن آدمی به طرح سؤالات اخلاقی و دینی گرایش دارد، ولی به طرح سؤال درباره نیاز مادی تمایل ندارد؛ بلکه دارای وسواسی درونی به فهم جهان در قالب یک جهان معنادار است و شروع به گزاره‌سازی درباره آن می‌کند. (وبر، بی تا: ۱۱۶-۱۱۷) هدف وی در کتاب اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری که در ذیل جامعه‌شناسی دین قرار دارد، نشان دادن رابطه و پیوند بین اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری است. وبر نتیجه می‌گیرد که بین باورهای دینی (اخلاق پروتستان) و رشد حیات اقتصادی عقلایی بورژوازی، قرابت نسبی وجود دارد. (وبر، ۱۳۷۱: ۱۰) او در جامعه‌شناسی دین خود، تلاش وسیعی کرده تا رابطه بین انسان و خدا را از جادوونماهای انسان‌های نخستین، به یک رابطه عقلانی تبدیل کند. آنچنان که به زعم وی، پیامبران با ایجاد جاذبه‌های مختلف، قدرت کاهنان و نمایندگان مذهب را که مبتنی بر سنت بوده، تبدیل به یک دین مبتنی بر عقلانیت منطقی و کتاب دینی کردند (کوزر، ۱۳۷۳: ۳۱۸) که اخلاق پروتستانی، خود معرف همین مسئله است و تلاش او بر این بود که در ادامه این روند، (به گمان خود) روند عقلانیت را افزایش دهد.

اما مرتضی مطهری، دین را تنها در «احساس دینی» خلاصه نمی‌کند که دین صرفاً یک احساس شخصی و التزام و تعهد فردی و خصوصی باشد و هیچ‌گونه ابعاد اجتماعی و سیاسی نداشته باشد. وی معتقد نبود که باید دین را از آمیخته شدن و خلط یافتن با مباحث

اجتماعی و سیاسی دور نگهداشت و خدا و آخرت تنها هدف بعثت انبیاء بوده است. به عبارت کامل‌تر، بر اساس دیدگاه ایشان، دین برای رساندن انسان به هدف نهایی نازل شده است؛ چون «هدف نهایی انسان، نزدیک‌تر شدن به بی‌نهایت است. چون انسان طالب کمال مطلق (بی‌نهایت) است که در مجموعه هستی، فقط یک بی‌نهایت یعنی پروردگار عالم وجود دارد، پس هدف انسان این است که هرچه بیشتر به خداوند نزدیک شود.» (مطهری، ۱۳۶۶: ۷۵) او سعی کرده است که سنتزی از دیدگاه‌های اجتماعی، تاریخی، فلسفی، اخلاقی و عرفانی در دین‌شناسی و اسلام‌شناسی پدید بیاورد و دین را در تمامیت و جامعیت‌اش معرفی نماید. (همتی، ۱۳۷۵: ۱۲۳) دین اسلام به تعبیر برخی از دین‌شناسان معاصر، دینی سیاسی یا سیاسی‌ترین دین جهان است که ابعاد حکومتی، سیاسی و نظامی دارد. (Hopfe, 1983: 451)

۵. روش پژوهش

با توجه به پرسش ارائه شده، مشخص است که پژوهش حاضر، از نوع انتقادی است که به توصیف و تفسیر شرایط و روابط موجود پرداخته و وضعیت کنونی پدیده یا موضوع را مورد مطالعه و سپس انتقاد قرار داده است. بنابراین مقاله، دارای فرضیه خاص نیست. در بررسی حاضر، تلاش شده پژوهشی بنیادین با استفاده از روش اکتشافی و رویکرد توصیفی-تحلیلی، با مراجعه مستقیم به اسناد و مراجع دست اول انجام شود. با توصیف داده‌ها و اسناد و تحلیل و مقایسه آنها تلاش شده نتیجه مطلوب و پذیرفتنی عرضه گردد.

۶. یافته‌های پژوهش

مسئله دین و دینداری همیشه از مهم‌ترین مسائل فکری و عملی انسان در طول تاریخ بوده است؛ این مسئله را از لحاظ عملی می‌توان تا قلب تاریخ جستجو کرد و از نقش‌آفرینی آن حتی در ابتدایی‌ترین جوامع بشری علایم و نشانه‌هایی را یافت. پایایی دین در حدی است که با هیچ دلیل و بهانه‌ای، نمی‌توان آن را ندیده گرفت.

۶-۱. سیر تطوّر دین از منظر ماکس وبر

شکی نیست که ماکس وبر در حوزه جامعه‌شناسی دین، با تحقیقات نظری که به انجام رساند، سهم بسزایی دارد. وی به مطالعه رابطه دین و اقتصاد علاقه‌مند بود و در پس این مطالعه قصد داشت ماهیت رابطه بین این دو پدیده را آشکار کند. اینکه آیا امر دینی بر پدیده اقتصادی تأثیر می‌گذارد یا پدیده‌های اقتصادی بر مذهب تأثیری می‌گذارد (آن‌گونه که طرف‌داران تفسیر ماتریالیستی به آن معتقدند) یا اینکه این دو پدیده بر یکدیگر تأثیر و تأثر دارند؟ وبر در مطالعات خود به این نتیجه رسید که بین پدیده‌های مذهبی و پدیده‌های اقتصادی تأثیر متقابل وجود دارد. وبر بر مطالعه اخلاق اقتصادی دین تمرکز کرد. منظور وی از اخلاق اقتصادی، ارزش‌های اقتصادی است که مورد تأیید شش دین جهانی یعنی کنفوسیوس، هندوئیسم، بودیسم، یهودیت، مسیحیت و اسلام است. سپس به مطالعه ماهیت اخلاق اقتصادی در هر یک از این ادیان و تأثیرات آن بر سازمان اقتصادی و زندگی اجتماعی پیروان این ادیان پرداخت.

وقتی وبر رابطه سرمایه‌داری مدرن و ایمان پروتستانی را مورد تجزیه و تحلیل قرار داد، به این نتیجه رسید که علیرغم وجود عناصر متعددی که در گذشته، در بسیاری از جوامع غیر اروپایی با اقتصاد سرمایه‌داری شناخته می‌شد، اما سرمایه‌داری مدرن غربی، نمایانگر یک پدیده منحصر به فرد است که ویژگی اصلی آن، پروژه اقتصادی بر مبنای سازمان‌های کارآمد محور است؛ زیرا کار در جامعه سرمایه‌داری مدرن یک امر اساسی است و به‌عنوان یک هدف است که انسان برای آن زندگی می‌کند. علاوه بر تأکید سرمایه‌داری مدرن بر برتری کار و عمل، عقلانیت و فایده‌گرایی نیز مورد تأکید است که باعث ایجاد انگیزه نسبت به مبادی و قدرت بر اختراع است. بنابراین، ایدئولوژی، سنت‌گرایی، تخیل یا امور غیرعقلانی را به طور کامل رد می‌کند. سرمایه‌داری مدرن یک فعالیت منطقی است که بر نظم و ترتیب تأکید می‌کند و مستلزم حضور افرادی است که از نظر روانشناسی، دارای رفتاری منظم و متمایز از بقیه افراد جامعه در نظم، امانت، صداقت، پشتکار و کفایت باشند. بنابراین سرمایه‌داری در جامعه‌ای که اعضای آن تنبل، معتقد به خرافات و ناکارآمد باشند، ظهور پیدا نمی‌کند. (خشاب، ۱۹۸۷: ۲۸-۲۹)

وبر از طریق تجزیه و تحلیل دقیق آموزه‌های مارتین لوتر و ژان کالون^۱ به این نتیجه رسید که سرمایه‌داری مدرن از ایمان پروتستانی و اخلاق اقتصادی آن نشئت گرفته است. بنابراین روح سرمایه‌داری همان رفتارها و اخلاق عملی ایمان پروتستانی است. روح پروتستان، همچنان که اخلاق عملی آن گویای آن است، در زندگی مادی خلاصه می‌شود که همان روح سرمایه‌داری نیز هست. زیرا ایمان پروتستانی توجه زیادی به تربیت منطقی و عقلانی افراد دارد و به همین دلیل، به شغل و حرفه افراد، ارزش اخلاقی زیادی می‌بخشد و کار را تقدیس می‌کند و حتی انجام کار به شیوه شرافتمندانه را یک فعالیت هوشمندانه می‌داند.

وبر سعی کرد با تجزیه و تحلیل تاریخ برخی از کشورهای پروتستان، نتیجه‌گیری خود را تأیید کند. از دوران اصلاحات پروتستانی^۲، کشورهای پیشرو در اقتصاد، کشورهای معتقد به پروتستان بودند؛ مانند هلند، انگلستان و آمریکا. در حالی که کشورهای کاتولیک یا غیرپروتستان نسبتاً متفاوت بودند. از همین رو، وبر معتقد شد که ایمان پروتستانی در این کشورها، به حمایت از یکپارچه‌سازی و تثبیت فعالیت‌های سرمایه‌داری برخاسته است. حمایت نسبت به تأسیس و مدیریت این شرکت‌ها که برای مدرنیته شدن یک جامعه بسیار ضروری است. البته داده‌های آماری نیز مؤید نظریه وبر است و نشان می‌دهد که جمعیت پروتستان‌ها در آلمان، از نظر وضعیت اقتصادی بهتر از غیر پروتستان‌ها است.

حال که وبر ثابت کرد مذهب پروتستان به ظهور نظام سرمایه‌داری کمک کرده، سعی کرد با مطالعه در اسلام ثابت کند که اسلام توان و جوهره لازم برای ساخت یک جامعه پیشرفته سرمایه‌داری اسلامی را ندارد؛ زیرا نگاه وبر به اسلام مغرضانه و ناقص بود و تحت‌تأثیر گفتمان رایج قرن نوزدهم در اروپا قرار داشت؛ گفتمانی که تمایل به توصیف بی‌ثباتی سیاسی و اقتصادی جوامع شرقی و همچنین رکود فکری و عقب ماندگی فرهنگی آنها داشت. (خشاب، ۱۹۸۷: ۹۵)

اگرچه گفتمان ماکس وبر در خصوص رابطه بین اقتصاد و ارزش‌های اجتماعی (از جمله دین) کاملاً متفاوت با گفتمان مارکس است؛ کتاب‌های وبر درباره اخلاق پروتستان و سرمایه‌داری نوشته شد تا جایگزینی برای نظریه مارکس باشد، اما با این وجود وبر هم اشاره کرده است که کارکردهای دین در رابطه با طبقات اجتماعی، مختلف است. این مسئله در تمایزی که وی بین دین خواص و دین افراد غیرممتاز جامعه قائل شده، مشهود است.

این تمایز تحت عنوان توجیه ناامیدی یا فرار (*Theodicy of despaire or escape*) و توجیه اقبال خوب (*Theodicy of good gortune*) نشان داده شده است. در حالت اول، دین راه نجات و پیروزی طبقات فرودست را در زندگی پس از مرگ متصور می‌شود و به آنها گوشزد می‌کند که جهنم برای ثروتمندان خواهد بود. بنابراین این اعتقادات، توجیهی برای شرایط طبقاتی و پایین آنهاست. از سوی دیگر، طبقات ثروتمند نیز برای موقعیت طبقاتی متمایز خود، یک توجیه مذهبی دارند و معتقدند که ثروت و جایگاه طبقاتی متمایز آنها، نشان دهنده التفات خداوند و مراقبت از آنهاست. همچنین نشان می‌دهد که زندگی آینده آنها نیز مثل همین دنیا خوب رقم خواهد خورد. (همان: ۱۳۶-۱۳۷)

^۱. John Calvin

^۲. اصلاحات پروتستانی، اصلاحات مذهبی بود که در قرن ۱۶ میلادی در کلیسای غربی و به رهبری مارتین لوتر و ژان کالون روی داد. اصلاحات نامی است که به دوره پاره‌پاره شدن جامعه مسیحیت اطلاق می‌شود. اگر چه پس از این دوره، کلیسای کاتولیک به حضور خود تا به امروز هم ادامه داد، اما افرادی به نام پروتستان که خواهان اصلاح کلیسای کاتولیک بودند، راهای جداگانه‌ای را پیش گرفتند. این جنبش مذهبی تأثیرات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی مناسب داشته و به شالوده پروتستانیسیم یکی از شعب اصلی مسیحیت مبدل گشت. (دورات، ۱۳۶۵: [۶]: ۴۱۷) (فلورز، بی‌تا: ۸۵)

بنابراین، به‌عنوان نتیجه این مبحث، باید چنین گفت که پدیده دین از بدو پیدایش، بشریت را تحت‌تأثیر قرار داده و یک پدیده جهانی است. جهان شمول بودن دین نیز بر اساس کارکردهای اجتماعی دین است که به آن دست یافته است. گراهام گرین^۱ سه کارکرد جهانی برای دین ذکر کرده است:

۱- دستیابی به قدرت توسط فرد برای تحمل تمام رنج‌هایی که در وجود او ایجاد می‌شود.

۲- ارزش و اهمیت انسان را به‌عنوان یک موجود افزایش می‌دهد.

۳- برای حمایت از ارزش‌های اجتماعی جامعه و افزایش انسجام تلاش می‌کند. (گرین، ۱۳۷۳: ۲۶)

شکی نیست که دورکیم یکی از اولین محققانی است که بر کارکرد اجتماعی دین تمرکز کرده است؛ زیرا تفسیر وی از دین از زاویه عملکرد اجتماعی ناشی شده است؛ بنابراین خدا در اندیشه او، مظهر تقدیسی است که در نتیجه اجتماع افراد در یک جامعه ایجاد می‌شود. به عبارتی دین در هر جامعه‌ای باید وجود داشته باشد؛ زیرا دین نتیجه صرف حیات اجتماعی نیست، بلکه ایجاد کننده آن نیز هست. بنابراین نقطه عطف از نظر وبر، افسون‌زدایی است که دین در دوران سنت، وجه غالب بوده و بعد از عصر تجدد، به دلایل ذکر شده به حاشیه رانده شد؛ بنابراین سیر اجتماعی آن، یک سیر نزولی بوده است.

۲-۶. سیر تطوّر دین از منظر مطهری

مرتضی مطهری در تلاش بود تا از طریق آسیب‌شناسی دین و معرفت دینی، به مطالعه نظریات غربی‌ها درباره دین بپردازد تا با شناخت آسیب‌های وارد از سوی آنها به جامعه اسلامی، با استفاده از منابع اسلامی پاسخ‌های لازم را ارائه نماید. (دژاکام، ۱۳۷۵: ۶۹) با این نگرش وی در خصوص سیر تطوّر دین، باید گفت که در اسلام کسی غیر از خداوند شایستگی صدور احکام تشریحی و وضع مقررات را ندارد؛ (یوسف (۱۲): ۴۰) بشر در زندگی اجتماعی، همیشه نیازمند یک قانون است که ضمانت الهی پشتوانه آن باشد. (مطهری، ۱۳۷۳: ج ۳: ۸) به عبارتی نیاز بشر به پیام الهی، علت نبوت است. (مطهری، ۱۳۹۵: ب: ۷) (مطهری، ۱۳۷۳: الف، ج ۱: ۳۶۴-۳۶۸) (مطهری، ۱۳۷۲: الف: ۷۱) حال باید تبیین خدای متعال را در خصوص سیر تطوّر دین به دست بیاوریم. در این خصوص باید گفت که حسب آیات قرآن، دین یک کلی مشخص است که در بازه‌های طولانی تاریخ عمر بشر، حسب فهم و مقتضیات زمان، قسمتی از آن تبیین شده است. به عبارتی، «دین مسئله‌ای ثابت است». مشهورترین نظریه در خصوص ثبات دین که مطهری بدان اعتقاد دارد این است که دین دارای یک سلسله قوانین، اصول و ارزش‌های انسانی و جهان شمول ثابت و تغییرناپذیر است که غبار عصریت و تحول آن را مکدر نمی‌کند. (مطهری، ۱۳۹۰: ۴۶) وی اتصال ادیان و پیامبران را منوط به همین مسئله دانسته و معتقد است: «پیامبران با همه اختلافات فرعی و شاخه‌ای، حامل یک پیام و وابسته به یک مکتب بوده‌اند». (مطهری، ۱۳۹۲: ۱۶۷)

بشر در حال تکامل و تغییر است و فهم و درک انسان اولیه با انسان کنونی بسیار متفاوت است. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴: ج ۷: ۱۰۵) همین تفاوت‌ها، می‌طلبد که دین در سطوح مختلف نازل گردد تا قابلیت فهم برای افراد داشته باشد. هنگامی که بشر استعداد لازم برای فهم درست دستورات پایانی را پیدا کند، این دین نازل می‌شود و قاعدتاً نیازی به ارسال پیامبر و دین جدید نخواهد بود که از این مسئله، تعبیر به خاتمیت می‌شود. (مکارم شیرازی، ۱۳۶۲: ج ۶: ص ۴۱)

بنابراین، طبق دیدگاه اسلام، دین خدا یکی است و از اولین روز پیدایش بشر، با وی همراه بوده است. به تصریح قرآن کریم، تاریخ پیدایش دین که همان اسلام است «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ» (آل عمران (۳): ۱۹) همزمان با پیدایش انسان است. اولین فرد انسان، یعنی حضرت آدم (ع)، به‌عنوان پیامبر خدا که وحی آسمانی به وی نازل می‌شده، منادی یگانه‌پرستی بوده است. در قرآن کریم تصریح شده نسل کنون بشر به دو نفر مرد و زن به نام آدم و حوا منتهی می‌شود. «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ

¹. Graham Greene

مِنْهُمْ رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً». (نساء (۴): ۱) دیدگاه مطهری درباره سیر تکامل دین، کاملاً برخلاف دیدگاه جامعه‌شناسان است که به صورت مفصل به آن اشاره شد. او نافی این مسئله است که دین انسان‌ها به صورت تکاملی رشد و تغییر کرده است و نقطه شروع آن، طبیعت پرستی است و به بت پرستی و در آخر به خدا پرستی رسیده است. چه آنکه تبیین شد که در نگاه جامعه‌شناسان، دین امر فطری بشر نیست.

قرآن کریم در آیات فراوانی با تعابیری چون «تَبَيَّنَّا لِكُلِّ شَيْءٍ»، «تَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ»، «مَا قَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ» و مانند آن، بر جامعیت اسلام به‌عنوان آخرین دین و نیز در آیه ذیل بر کامل بودن دین اسلام تصریح کرده است: «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا». امروز، دین شما را کامل کردم و نعمت خود را بر شما تمام نمودم و اسلام را به‌عنوان آیین (جاودان) شما پذیرفتم. (مائده (۵): ۳) آیه مذکور از اکمال و اتمام دین سخن گفته است؛ اکمال شیء، یعنی تحقق هدف نهایی آن، و تمامیت آن به معنای رسیدنش به مرتبه‌ای است که به چیز یا کسی جز خود نیازی ندارد. نکته اینجاست که اسلام برنامه تکامل بشر را برای دوران خاصی ارائه نکرده، بلکه آن را برای تمام تاریخ تا روز آخر، بیان کرده است. جان دیون پورت می‌نویسد: «تفاوت قرآن با انجیل در مکتب و روش فقهاتی است که انجیل فاقد آن است؛ انجیل از قصص، روایات، ترغیب بشر در نشر عواطف و احساسات تشکیل شده است؛ ولی هیچ نوع عامل و رابطه منطقی که رابط بین این معانی با هم باشد، وجود ندارد. قرآن مانند انجیل نیست که فقط میزان و شاخص عقاید دینی و عبادت و عمل باشد؛ بلکه دارای مکتب و روش سیاسی نیز هست؛ و کلیه مسائل حیاتی و مالی با همین منبع و مصدر، حل می‌شود». (دیون پورت، بی‌تا: ۹۹) البته این مسئله بدین معنا نیست که مثلاً انجیل پاسخگوی نیازهای هدایتی زمان خود نبوده؛ بلکه اصالتاً وظیفه دین همین مسئله است. محتوای همه ادیان آسمانی توحید است که به اقتضاء زمان و مکان رقیق و غلیظ شده است. اعتقادات همان اعتقادات است؛ اصول دین حضرت آدم با اصول دین پیامبر گرامی اسلامی تفاوتی ندارد. هرچند شرایع متفاوت بوده، اما دین ثابت است. شرایع به لحاظ فهم انسان‌ها، ارتباطات و مناسبات اجتماعی با هم دارای تفاوت‌اند؛ اما دین ثابت است. البته با وجود دین اسلام به دلیل داشتن اصول و فروع خود، دیگر نیاز به دین جدید نیست. مسئله رشد و هدایت انسان، مسئله مشترک شرایع الهی مختلف است. جامعیت اسلام به‌عنوان دین خاتم، همه ادیان را در برمی‌گیرد. علاوه بر این مسئله، انسان‌ها در گذشته قادر نبودند که مسائشان را از کلیات استنباط و استخراج نمایند ولی در دوران رسالت پیامبر اکرم این توانایی ایجاد شده و می‌توانند با استفاده از کلیات متون دینی، مسائل جزئی را استخراج و استنباط و تفسیر و تبیین نمایند، لذا دیگر نیاز به تجدید نبوت نیست. (مطهری، بی‌تا، ج ۲: ۱۸۳) مطهری معتقد است فقط وحی قادر است یک مکتب کامل به بشر ارائه دهد و تنها ایدئولوژی توحیدی است که توان ایجاد ذائقه برای انسان دارد تا انسان به کمک آن، روح مکتب و نه جزئیات آن را در همه مسائل درک کند. (رحمتی، ۱۳۷۲: ۴۱۴) چون انسان به دلیل وجود محدودیت‌هایش، نمی‌تواند در همه زمینه‌ها صاحب ایده و نظر باشد، اما زمانی که به دین متصل شد، توان درک کلیات تمام مسائل انسانی را از قبیل مسائل فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اخلاقی و اقتصادی دارد. (مطهری، ۱۳۷۳، ج ۱: ۶۵)

در کنار تبیین جامعیت دین، باید به تفاوتی که قرآن کریم بین حق و دین باطل یا بین دین موجود و دین مطلوب گذاشته، التفات داشت. زیرا گاهی خدای متعال در قرآن کریم، به انتقاد از دین و نوع دین‌داری مردم پرداخته و در آیات دیگری، مسئله دین را تمجید کرده است. فهم این اختلاف دیدگاه قرآن کریم، منوط به این است که بین دین موجود در جامعه یا آنچه به نام دین شناخته شده (دین باطل) و دین مطلوب نزد خداوند متعال (دین حق)، تفاوت قائل شد. حال در بخش اعتقادات و بیان نسبت آن با واقعیت، می‌توان دین را به دین حق و باطل تقسیم کرد؛ پس اگر محتوای دین در تطابق با واقعیت بود، به آن دین حق و اگر مطابق با واقعیت نبود، به آن دین باطل گفته می‌شود. (مطهری، ۱۳۷۰، ج ۲: ۳۴) به عبارت دیگر، «دین حق» یک تبیین درست از حقیقت عالم است و چون این عالم دارای یک حقیقت است، دین حق هم فقط یکی خواهد بود. (همان: ۳۴) به نظر او، قرآن همیشه کلمه «ظلمات» را به صورت جمع و همراه با «ال» که افاده استغراق می‌کند، بیان کرده؛ در حالی که کلمه «نور» را مفرد بیان کرده و این بدین معنا است که راه راست فقط یکی است. (مطهری، ۱۳۷۳، ج ۴: ۱۱۲)

پس ملاک ارزیابی مسئله سیر تطوّر دین هم باید دین مطلوب و نه دین موجود در جامعه باشد.

۷. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

دیدگاه در خصوص سیر تطوّر دین	اندیشمند
<p>سیر تطوّر دین از نگاه وبر، نیز مثل خاستگاه آن، متأثر از وضعیت انسان‌ها در جامعه است. یعنی انسان با تفسیر موقعیت خویش در جامعه، خود را قادر به کنترل سرنوشت خود می‌داند. کنترلی که از طریق خلق دین ایجاد کرده است. در پرتو همین نگرش، سازمان‌های کارآمد اساس تحولات اندیشه‌های دینی را ایجاد می‌کنند. البته علاوه بر تأکید بر برتری کار و عمل، عقلانیت و فایده‌گرایی نیز جزء عناصر شاخص این تحولات است که اقتضا دارد افرادی با روح دینی والاتر (روح پروتستان که اخلاق عملی یعنی زندگی مادی گویای آن است)، تقدیس شوند که این مسئله متأثر از تغییرات و تحولات دینی محقق خواهد شد. در این مقطع چون دین، ارزش شناخته شده، این تقدیس شکل گرفته است. اما وبر بر اساس تقسیم کنش به عقلانی و غیرعقلانی، معتقد است بخشی از کنش‌های سنتی و عاطفی (غیرعقلانی) در جوامع سنتی وجود داشته که ممکن است منشأ دینی یا غیردینی هم داشته باشد؛ اما چون این عقلانیت معطوف به ارزش‌ها بوده، پایه‌های دینی بیشتری هم داشته است؛ عدالت، محبت، ایثار، انس و ... اما در کنش‌های عقلانی و جوامع مدرن افسون‌زدایی شده است. از دین که حامل ارزش‌های مقدس است، تقدس‌زدایی شده و عقلانیت و حساب‌گری معطوف به هدف و نه ارزش‌ها شده است و محوریت با سود و زیان است (نه ارزش‌های انسانی). بنابراین، دین محور نیست و نیاز انسان‌ها محور قرار می‌گیرد. قفس آهنین صنعت و بروکراسی گویای همین مسئله است که دین در جوامع مدرن، یا کم‌رنگ شده یا از صحنه اجتماعی خارج شده است. از خود بیگانگی انسان (مسخ‌شدگی)، به دلیل دور شدن از ارزش‌های انسانی شکل گرفته است. بنابراین، سیر تطوّر دین از منظر وبر یک سیر تاریخی است که دین حسب توسعه صنعت و بروکراسی، کم‌رنگ و بی‌اثر شده است.</p>	<p>ماکس وبر</p>
<p>سیر تطوّر دین در بیان ایشان بدین‌گونه است که دین از اول تا آخر جهان یکی است و به فطرت و سرشت بشر وابسته است. بنابراین از نظر قرآن، انسان و اجتماع تحول و تکامل دارند، اما دین همان دین است و تغییر و تحول تکاملی در ماهیت نداشته است. عناصر اساسی دین از نگاه قرآن کریم، از زمان حضرت آدم تا آخرین پیامبر اسلام، کاملاً یکسان است. محتوای تمام ادیان توحید است و به اقتضاء مکان و زمان، فهم انسان‌ها، شرایع اجتماعی و مناسبات سیاسی، نحوه ارائه این محتوا تغییر کرده است. به عبارتی شریعت‌ها متفاوت بوده‌اند، اما دین مسئله‌ای ثابت است. هرچه آمادگی بشر برای پذیرش مفاهیم و آموزه‌های دینی، بیشتر شده، شریعت هم متکامل‌تر شده است. لذا اسلام جامع تمام شرایع گذشته است که با خصوصیت جامعیت خود، اهداف تمام شرایع گذشته را محقق کرده است. بنابراین سیر تطوّر دین از نگاه قرآن، با جامعیت دین باید تبیین گردد که دین الهی از ابتدا (هر نامی داشته باشد) جامع بوده و نقصی در آن وجود نداشته است تا در گذر تاریخ، نیاز به تکمیل داشته باشد. البته تغییر در احکام و مناسک ادیان الهی در گذر تاریخ، تنافی با جامعیت آن دین ندارد؛ بلکه به فهم انسان‌ها بستگی دارد. مثلاً در زمان حضرت وسی (ع) فهم بشر از طریق محسوسات بوده است، معجزات حضرت هم محسوس بوده است. مبنای تکامل قابلیت فهم انسان‌ها در هر زمان و مکان و اقتضات متفاوت آن است.</p>	<p>مرتضی مطهری</p>
<p>دین پدیده‌ای با خاستگاه الحادی، بشری یا اجتماعی نیست تا در اثر تغییر و تحولات شرایط و زمان، نیاز به تطوّر و همسانی با شرایط داشته باشد. نیاز بشر به دین، دازمی است و مسئله‌ای غیر از وحی، جایگزین آن نمی‌شود. جامع بودن و تطابق دین با واقع، دو عنصر اساسی برای عدم احتیاج دین به تغییرات ماهوی است.</p>	<p>انتقادات مطهری نسبت به</p>

نظرات	ماهیت دین در گذر تاریخ تغییر نکرده است تا دین نیاز به تکمیل داشته باشد.
ماکس وبر درباره	عناصر همه ادیان الهی، یکسان است و تغییری در این عناصر شکل نگرفته تا با گمان تغییر، تحول و تطوّر در دین ایجاد شده باشد.
سیر تطوّر دین	دیدگاه قرآن در خصوص سیر تطوّر دین، دیدگاهی یکپارچه است. یعنی این دین از بدو خلقت اولین انسان تا آخرین مخلوق توسط خداوند متعال، با هدف ایجاد تضمین سعادت زندگی دنیوی و اخروی با انسان و جامعه انسانی همراه شده چون هدف یکسان است، دین نیز جامع این هدف از ابتدا تاکنون بوده است.

جدول شماره ۱: دیدگاه ماکس وبر و مطهری درباره سیر تطوّر دین

بنابراین، بر اساس دیدگاه مطهری، می‌توان به این نتیجه رسید که علت رسیدن وبر به فهم خود در موضوع سیر تطوّر دین، پیشفرض‌های اشتباه وی بوده است. چون آنچه به صورت تبیینی درباره منشأ سیر تطوّر دین از منظر اندیشمندان علوم اجتماعی و از جمله وبر ارائه شده، اشتباهاتی دارد که به قرار ذیل است:

۱. وجود دین در هر زمان و مکان، دلیل وجود یک ریشه مشترک برای همه ادیان متنوع دانسته شده است. حتی ادیان متکامل بعدی را هم نشئت گرفته از این نوع ساده و اولیه از دین دانسته‌اند. بنابراین این مسئله که نقطه ابتدایی دین و تکامل و غایت دین بر اساس چه شاخصی باید مشخص گردد تا بتوان الگوی تحولی برای ادیان ارائه داد، محل تأمل دقیق است. دین‌پژوهان متأخر هم مثل الیاده، معتقدند که داده‌های ظنی این مسئله فراوان است و مسیرهای تک خطی رشد ادیان، قابل استناد نیست.
 ۲. نتایج به‌دست‌آمده توسط مردم‌شناسان از جوامع اولیه و انسان‌های ابتدایی (که معمولاً تبیین دانشمندان بعد هم مبتنی بر آن است) عادتاً با شواهد تجربی از جوامع ابتدایی به دست آمده است. به عبارتی با یک نگاه متسامحانه به جامعه نگریسته و آن را به دیگر جوامع هم تسری داده شده است؛ یک قبیله بررسی شده و نتایج آن به همه جوامع اولیه تسری داده شده است.
 ۳. مطالعات جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی و روان‌شناسی درباره دین دارای سوگیری است؛ به این معنا که بدون دلیل، انسان‌های اولیه را تحقیر کرده و آنان را عقب مانده ذهنی یا کودک یا روان نژند قلمداد کرده‌اند یا حتی آنها را حیوانات برتر دانسته‌اند. تقلیل سطح قوای ادراکی و هوشی آنها، از پیشفرض‌های سوگیرانه به انسان‌های گذشته است. مطالعات آنان نسبت به اسطوره‌های کهن و یا ادیان باستانی با همین برداشت‌ها مواجه است. حتی سحر و جادو دانستن ادیان پیشرفته تاریخی و یکی دانستن ادیان متکامل با ادیان ابتدایی به دلیل داشتن جوهر یکسان، یکی دیگر از مثال‌های همین نگرش سوگیرانه است.
 ۴. اتهام نسبیت به ادیان که هر دینی با منطقه خودش سازگار است، از مهم‌ترین پیش‌فرض‌های اشتباه است. مردم‌شناسی هنوز به‌عنوان رهیافت مناسب در مطالعه عقاید و رفتار دینی اجتماعات اولیه و بدوی، نتوانسته از سوگیری ارزشی به دور باشد تا حقایق آشکار و پنهان را نشان دهد.
- بنابراین، می‌توان چنین نظر داد که دیدگاه مطهری در خصوص سیر تطوّر دین کاملاً برخلاف دیدگاه ماکس وبر است. مطهری دین را حسب اقتضاءات روز بشر تعریف نکرده و روند تکمیلی ادیان از ابتدا تا آخرین دین را در حوزه ماهیت دین ندانسته است. این دیدگاه مبتنی بر اصولی است که در مقاله بدان اشاره شده است.

۷. منابع

قرآن کریم، ترجمه انصاریان.

- توسلی، غلامعباس (۱۳۷۹)، روشنفکری و اندیشه دینی، رهیافتی جامعه‌شناختی به آثار و اندیشه‌های دکتر علی شریعتی، (مجموعه مقالات) مقاله تحلیل دین از دیدگاه جامعه‌شناختی. تهران: شرکت انتشارات قلم.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۶۹)، نظریه‌های جامعه‌شناسی، تهران: سمت.
- جوادی، محسن؛ اعتمادی نیا، مجتبی؛ چاوشی، روح‌الله (۱۳۹۷)، فلسفه دین، تهران: سمت.
- جوهری، ابونصر (۴۰۷ق)، الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية، بیروت: دارالعلم للملایین.
- خشاب، سامیه مصطفی (۱۹۸۷م)، علم الاجتماع الاسلامی، قاهره: دارالمعارف للطباعة والنشر.
- دزاکام، علی (۱۳۷۵)، تفکر فلسفی غرب از منظر استاد شهید مرتضی مطهری، تهران: مؤسسه فرهنگی اندیشه.
- دورانت، ویل (۱۳۶۵)، تاریخ تمدن، ترجمه احمد آرام و دیگران، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳)، لغت نامه دهخدا، تهران: روزنه.
- دیون پورت، جان (بی‌تا)، عذر تقصیر به پیشگاه محمد و قرآن، ترجمه غلامرضا سعیدی، قم: دارالتبلیغ اسلامی.
- رحمتی، اکبر (۱۳۷۲)، استاد مطهری و روشن فکران، تهران: صدرا.
- فروند، ژولین (۱۳۸۳)، جامعه‌شناسی ماکس وبر، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: توتیا.
- فضایی، یوسف (۱۳۸۴)، بنیانهای اجتماعی ادیان ابتدایی، تهران: شرکت انتشاراتی پویان فرنگار.
- فلاورز، سارا (بی‌تا)، اصلاحات، ترجمه رضا یاسایی، تهران: انتشارات ففوس، چاپ دوم.
- فیروز آبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۵ق)، القاموس المحیط، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- کوزر، لوئیس (۱۳۷۳)، زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی، چاپ پنجم.
- گرین، گراهام (۱۳۷۳)، قدرت و جلال، ترجمه هرمز عبداللهی، تهران: طرح نو.
- مطهری، مرتضی (بی‌تا)، مجموعه آثار، چ نهم، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۶)، مقالات فلسفی، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۰)، آشنایی با قرآن، چاپ پنجم، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۲ الف)، تکامل اجتماعی انسان به ضمیمه هدف زندگی، چاپ هفتم، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۲ ب)، حکمت‌ها و اندرزها، چاپ سوم، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۳ الف)، اسلام و مقتضیات زمان، چاپ چهارم، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۳ ب)، مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی، چ هشتم، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۵)، جهان بینی الهی و مادی، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۱)، انسان و ایمان، مجموعه آثار، ج ۲، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۰)، وحی و نبوت، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۲)، جامعه و تاریخ؛ مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۵ الف)، بیست گفتار، تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۵ ب)، ختم نبوت، تهران: صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۸۴)، پیام قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۶۲)، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیة.
- وبر، ماکس (۱۳۷۱)، اخلاق پروتستان و روح سرمایه‌داری، ترجمه عبدالمعبود انصاری، تهران: سمت.
- وبر، ماکس (بی‌تا)، اقتصاد و جامعه، ترجمه مهرداد ترابی‌نژاد و دیگران، تهران: سمت.
- وبر، ماکس (۱۳۹۶)، جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: نشر ثالث.

وبر، ماکس (۱۳۹۸)، مفاهیم اساسی جامعه‌شناسی، ترجمه احمد صدارتی، تهران: انتشارات مرکز.

همتی، همایون (۱۳۷۵)، جامعه‌شناسی دین از دیدگاه شهید مطهری و دکتر شریعتی، نامه فرهنگ، شماره ۲۱.

Bellah, Robert, N. (1991), *Beyond Belief*. University of California Press.

Weber, Max (1948), *Essays in Sociology*. Gerth, H. , and C. Wright Mills, Palo Alto, Calif. Mayfield.

Lewis M. Hopfe (1983), *Religions of the World*, New York.

Weber, Max (1964), *The Sociology of Religion*, translated by: Ephraim Fischhoff. Beacon Press. Boston.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

References

The Holy Quran.

Bellah, Robert, N. (1991), *Beyond Belief*, University of Colifornia Press.

Dehkhoda, Ali Akbar (1953), *Dictionary of Dehkhoda*, Tehran: Rozeneh.

Dejakam, Ali (1995), *Western Philosophical Thought from the perspective of Martyr Morteza Motahari*, Tehran: Andishe Cultural Institute.

Dionport, John (No date), *Excuse the guilt before Muhammad and the Qur'an*, translated by Gholamreza Saeedi, Qom: Darul Tabligh Islami.

Durant, Will (1945), *History of Civilization*, translated by Ahmed Aram and others. Tehran: Islamic Revolution Publishing and Education Organization.

Fazaei, Youssef (2004), *Social Foundations of Early Religions*, Tehran: Powan Ferngar Publishing Company.

Firouzabadi, Muhammad bin Ya'qub (1994), *Al-Qamoos Al-Mohiet*, Beirut: Dar al-Kutb al-Elamiya.

Flowers, Sara (No date), *Reforms*, translated by Reza Yasai, Tehran: Faqnos Publications, second edition.

Freund, Julien (2013), *Sociology of Max Weber*, translated by Abdul Hossein Nik Gohar, Tehran: Tutia.

Green, Graham (1994), *Power and Glory*, translated by Hormoz Abdullahi, Tehran: New Design.

Hemti, Homayun (1996), *Sociology of religion from the point of view of Shahid Motahari and Dr. Shariati*, Nameh Farhang, No. 21.

Javadi Mohsen, Etimadi Nia Mojtabi, Chavoshi Rouhollah (2018), *Philosophy of Religion*, Tehran: Smit.

Johari, Abu Nasr (1986), *Sahaha Taj al-Lagha and Sahaha al-Arabiya*, Beirut: Dar al-Alam for the millions.

Khashab, Samiya Mustafa (1987), *Islamic Sociology*, Cairo: Dar al-Maarif for printing and publishing.

Kozer, Louis (1994), *The Life and Thought of the Great Sociologists*, translated by Mohsen Teri, Tehran: Scientific Publications, fifth edition.

Lewls M. Hopfe (1983), *Religlons of the World*, New York.

Makarem Shirazi, Nasser and others (1983), *Exemplary interpretation*, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya.

Makarem Shirazi, Nasser and others (2005), *The Message of the Qur'an*, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya.

Motahari, Morteza (1991), *Getting to know the Qur'an*, fifth edition, Tehran: Sadra.

Motahri, Morteza (1987), *Philosophical Essays*, Tehran: Sadra.

Motahri, Morteza (1993 A), *Human social evolution with the purpose of life appendix*, 7th edition, Tehran: Sadra.

Motahri, Morteza (1993 B), *Wisdom and Advice*, third edition, Tehran: Sadra.

Motahri, Morteza (1994 B), *An Introduction to the Islamic Worldview*, 8th Ch., Tehran: Sadra.

Motahri, Morteza (1996), *Divine and Material Worldview*, Tehran: Sadra.

Motahri, Morteza (2002), *Man and Faith*, collection of works, vol. 2, Tehran: Sadra.

Motahri, Morteza (2010), *Revelation and Prophethood*, Tehran: Sadra.

Motahri, Morteza (2012), *Society and History; An introduction to Islamic worldview*, Tehran: Sadra.

Motahri, Morteza (2015), *The End of Prophethood*, Tehran: Sadra.

Motahri, Morteza (2015), *Twenty Speeches*, Tehran: Sadra.

Motahri, Morteza (No date), *Collection of works*, 9th Vol. Tehran: Sadra.

Motahri, Morteza, (1994 A), *Islam and the requirements of time*, 4th edition, Tehran: Sadra.

Rahmati, Akbar (1952), *Professor Motahari and intellectuals*, Tehran: Sadra.

- Tusli, Gholam Abbas (1990), *Sociological Theories*, Tehran: Samt.
- Tusli, Gholam Abbas (2000), *Enlightenment and religious thought, a sociological approach to the works and thoughts of Dr. Ali Shariati*, (Collection of articles), the article: the analysis of religion from a sociological point of view. Tehran: Qalam Publishing Company.
- Weber, Max (1948), *Essays in Sociology*. Gerth, H. , and C. Wright Mills, Palo Alto ،Calif ،Mayfield.
- Weber, Max (1964), *The Sociology of Religion*, translated by: Ephraim Fischhoff ،Beacon Press ،Boston.
- Weber, Max (1992), *Protestant ethics and the spirit of capitalism*, translated by Abdul Maboud Ansari, Tehran: Samit.
- Weber, Max (2016), *Sociology of Religion*, translated by Mohsen Teri, Tehran: Third Edition.
- Weber, Max (2018), *Basic Concepts of Sociology*, translated by Ahmad Tsederani, Tehran: Center Publications.
- Weber, Max (No date), *Economy and Society*, translated by Mehrdad Torabinejad and others, Tehran: Samt.

